

دانشگاه باقر العلوم (ع)
(عصر دولتی - عصر انقلابی)

دانشکده معارف و فلسفه و کلام اسلامی

گروه معارف اسلامی

پایان‌نامه کارشناسی ارشد

موضوع:

بررسی اندیشه‌های کلامی ملامهدی نراقی

استاد راهنما:

حجت الاسلام دکتر سید محمود موسوی (زید عزه)

استاد مشاور:

دکتر حسن عبدی (زید عزه)

دانشجو:

روح الله ساجدی

زمستان ۱۳۹۲

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه باقرالعلوم (ع)
(عمر دولتی - عمر لنگاهی)

دانشکده معارف و فلسفه و کلام اسلامی

گروه معارف اسلامی

پایان نامه کارشناسی ارشد

موضوع:

بررسی اندیشه‌های کلامی ملامهدی نراقی

استاد راهنما:

حجت الاسلام دکتر سید محمود موسوی (زید عزه)

استاد مشاور:

دکتر حسن عبدی (زید عزه)

دانشجو:

روح الله ساجدی

زمستان ۱۳۹۲

کلیه حقوق اعم از چاپ و تکثیر، نسخه برداری، ترجمه، اقتباس و ... از این
پایان نامه برای دانشگاه باقرالعلوم (علیه السلام) محفوظ است.

نقل مطالب با ذکر ماخذ بلامانع است.

تقدیم

تقدیم به دو ستاره آسمان علم و تقوا فاضلین نراقیین و جویندگان دانش و
پژوهشگران عرصه علوم دینی و اسلامی

تقدیر

«هر کس بندگان را سپاس نگوید آفریننده بندگان را سپاس‌گزاری نکرده است»

الحمد لله رب العالمین

با تشکر از استاد محترم جناب آقای دکتر سید محمود موسوی که راهنمایی این رساله را بر عهده داشتند و سپاس از استاد ارجمند جناب آقای دکتر حسن عبدی، که در مشاوره این رساله مرا یاری رساندند.

همچنین با تشکر از خانواده صبورم که در این مدت مددکار اینجانب بودند.

چکیده

مسئله اصلی این تحقیق این است که «از بررسی آثار و اندیشه‌های ملامحمد مهدی نراقی (ره) چه دیدگاه‌هایی درباره موضوعات کلامی به دست می‌آید؟» در این تحقیق با استفاده از روش تحلیلی - عقلی به بررسی این مسئله پرداخته شده است. بر اساس یافته‌های تحقیق، علاوه بر نظریات و شیوه‌های مشترک ایشان با متکلمین دیگر در اثبات مسائل اعتقادی، با دیدگاه‌ها و روش‌هایی از این اندیشمندان اسلامی در مباحث کلامی مواجه می‌شویم که برای اهل علم قابل توجه و تأمل می‌باشد؛ از جمله: اثبات صانع بی نیاز از دلیل، استفاده از برهان معجزه و برهان اجماع و اتفاق عقلاء برای اثبات صانع، روش بکارگیری مثال و داستان برای تفهیم ادله و براهین و . . . . از سوی دیگر با توجه به بیان ساده‌ی مسائل اعتقادی از طرف این متکلم اسلامی و استفاده از امثله و حکایات، نظریات ایشان می‌تواند مورد استفاده عامه مردم باشد و پایه‌های اعتقادی خود را استحکام بخشند. این رساله در پنج فصل تدوین شده است که در فصل اول به کلیات و مفاهیم پرداخته شده است. فصل دوم و سوم، مبحث خداشناسی و صفات الهی را مورد بررسی قرار می‌دهد. فصل چهارم، راهنما شناسی است؛ که از دو گفتار تشکیل یافته و به بحث درباره نبوت و امامت می‌پردازد. فصل پنجم عهده دار مسئله معاد می‌باشد که محقق نراقی در این قسمت به شیوه خاصی معاد را اثبات می‌کند.

واژگان کلیدی:

علم کلام، اثبات صانع، اثبات صفات صانع، معاد، نبوت، امامت، ملامحمد مهدی نراقی.

فهرست مطالب

۱	فصل اول:	۱
۱	کلیات و مفاهیم	۱
۲	گفتار اول: کلیات تحقیق	۲
۲	۱- بیان مسئله	۲
۲	۲- اهمیت موضوع و ضرورت تحقیق	۲
۲	۳- پیشینه موضوع	۲
۳	۴- اهداف تحقیق	۳
۳	۵- پرسشهای تحقیق	۳
۴	۶- فرضیه های تحقیق	۴
۴	۷- پیش فرض های تحقیق	۴
۵	۸- روش تحقیق	۵
۵	۹- سازماندهی تحقیق	۵
۵	گفتار دوم: مفاهیم	۵
۵	۱- علم کلام	۵
۶	۲- ملامحمد مهدی نراقی	۶
۱۶	فصل دوم:	۱۶
۱۶	خداشناسی	۱۶
۱۹	گفتار اول: اعتقاد به صانع بی نیاز از دلیل	۱۹
۲۰	۱- تقریر اول	۲۰
۲۱	۲- تقریر دوم	۲۱
۲۱	گفتار دوم: ادله اثبات خالق	۲۱
۲۲	۱- اتقان صنع یا برهان نظم	۲۲

۲۵	تقریر برهان نظم
۲۵	۲- برهان امکان و وجوب
۲۸	۲- ۱ تسلل و استحاله آن
۲۹	۲- ۲ دور و استحاله آن
۳۰	۲- ۳ نتیجه گیری:
۳۰	۳- برهان احتیاج ممکنات به واجب
۳۱	۴- برهان معجزات و کرامات انبیاء
۳۲	۴- ۱ تقریر علامه مجلسی
۳۲	۴- ۲ تقریر ملا محمد مهدی نراقی
۳۴	۴- ۳ استدلال در قالب قیاس
۳۵	۴- ۴ ارزیابی برهان معجزه
۳۶	۴- ۵ نتیجه گیری از بحث
۳۶	۵- برهان اجماع و اتفاق عقلاء
۳۹	۶- برهان فطرت
۴۰	۶- ۱ تقریر محقق نراقی:
۴۱	۶- ۲ تقریر شهید مطهری:
۴۲	جمع بندی
۴۳	فصل سوم:
۴۳	صفات الهی
۴۴	گفتار اول: مفهوم صفت و انواع آن
۴۴	۱- مفهوم صفت
۴۴	۲- کیفیت صفات صانع

۴۶	۳- انواع صفت
۴۶	۳- ۱ صفات ثبوتیه
۴۶	۳- ۲ صفات سلویه
۴۸	۴- طرح نظریه امامیه
۵۰	۵- نتایج حاصله از بحث
۵۰	۶- تقسیم بندی صفات از حیث دیگر
۵۲	۶- ۱ صفات ثبوتیه
۵۲	۶- ۱- ۱ قدرت
۵۵	۶- ۱- ۲ قدیم، ازلی و ابدی (سرمدیت)
۵۵	۶- ۱- ۳ علم
۵۹	۶- ۱- ۴ حی
۵۹	۶- ۱- ۵ قصد و اراده
۶۲	۶- ۱- ۶ تکلم
۶۲	۶- ۱- ۷ سمیع و بصیر
۶۳	۶- ۲ صفات سلویه
۶۳	۶- ۲- ۱ توحید ذاتی (خداوند شریک ندارد)
۷۰	۶- ۲- ۲ سایر صفات سلویه
۷۲	جمع بندی
۷۳	فصل چهارم:
۷۳	راهنا شناسی
۷۴	گفتار اول: نبوت
۷۶	۱- وجوب و ضرورت بعثت انبیاء

- ۸۲ ..... ۲- عصمت انبیاء
- ۸۳ ..... ۲- ۱ تعریف عصمت
- ۸۳ ..... ۲- ۲ مراتب عصمت
- ۸۴ ..... ۲- ۳ ادله عصمت انبیاء
- ۸۴ ..... ۲- ۳- ۱ وجوب لطف و اتمام آن
- ۸۵ ..... ۲- ۳- ۲ حصول نقض غرض
- ۸۵ ..... ۲- ۳- ۳ ضرورت انقیاد قوای مادی از عقل در شخص نبی
- ۸۶ ..... ۳- راه شناخت پیامبر (اعجاز)
- ۸۷ ..... ۳- ۱ علت ارائه معجزه؟
- ۸۷ ..... ۳- ۲ فرق بین معجزه نبی با معجزه امام
- ۸۸ ..... ۳- ۳ تفاوت معجزه، کرامت و معجزه دروغین
- ۸۸ ..... ۳- ۴ تفاوت معجزه با سحر و شعبده
- ۹۰ ..... ۴- اثبات نبوت حضرت محمد خاتم الانبیاء صلی الله علیه و آله
- ۹۷ ..... گفتار دوم: امامت
- ۹۸ ..... ۱- ضرورت امامت
- ۹۸ ..... ۲- مباحث امامت از دیدگاه محقق نراقی
- ۱۰۰ ..... ۳- اثبات عقلی وجوب نصب امام بر خدا و رسول:
- ۱۰۰ ..... ۳- ۱ اشکال: ریاست عمومی، شأنی از شئون امام
- ۱۰۲ ..... ۳- ۲ اشکال: چرا بعثت انبیاء، استمرار پیدا نکرد؟
- ۱۰۳ ..... ۴- رد نظریه اهل سنت:
- ۱۰۴ ..... ۵- اصول دین یا فروع دین بودن امامت
- ۱۰۵ ..... ۶- عصمت امام
- ۱۰۷ ..... ۷- افضل بودن امام از سایر مردم

- ۸- منصوص بودن امام از طرف خدا و رسولش ۱۰۸
- ۹- اثبات وصایت و خلافت بلا فصل امیرالمؤمنین علیه السلام بعد از حضرت خاتم المرسلین صلی الله علیه و آله ۱۱۰
- ۹- ۱ طریق عصمت ۱۱۰
- ۹- ۲ طریق افضلیت ۱۱۱
- ۹- ۳ طریق نص ۱۱۶
- ۹- ۳- ۱ نصوص جلی ۱۱۷
- ۹- ۳- ۲ نصوص خفی ۱۱۸
- ۹- ۴ طریق صدور معجزات ۱۲۳
- ۹- ۵ طریق عدم شاسیتگی خلفاء ۱۲۳
- ۱۰- اثبات امامت سایر ائمه علیهم صلوات الله ۱۲۶
- ۱۰- ۱ طریق نص ۱۲۶
- ۱۰- ۲ طریق عصمت ۱۲۷
- ۱۰- ۳ طریق افضلیت ۱۲۸
- ۱۰- ۴ طریق صدور معجزات ۱۲۸
- ۱۱- اثبات وجود و بقای حضرت صاحب الزمان عجل الله تعالی فرجه الشریف ۱۲۸
- جمع بندی ۱۳۰
- فصل پنجم: ۱۳۱
- معاد ۱۳۱
- مقدمه ۱۳۲
- گفتار اول: اثبات معاد جسمانی ۱۳۵
- گفتار دوم: اثبات معاد روحانی ۱۳۷

۱۳۸.....جمع بندی

۱۳۹.....نتیجه نهایی

۱۴۳.....فهرست منابع

فصل اول :

کلیات و مفاهیم

گفتار اول: کلیات تحقیق

۱- بیان مسئله

یکی از علوم اسلامی که از دیرباز در بین علمای اسلام و مسلمانان رواج داشته است، علم کلام بوده که از آن برای دفاع از عقاید دینی در برابر خصم، اقناع افراد جویای حقیقت و برای تثبیت باورهای دینی مردم استفاده می‌کردند. اهمیت این علم به حدی بوده که حتی بعضی از ائمه علیهم السلام افرادی را برای این امر تربیت می‌کرده‌اند.

مرحوم ملا محمد مهدی نراقی از علمایی است که در علم کلام نظریه پردازی کرده است. آراء ایشان در این زمینه دارای اهمیت ویژه‌ای است؛ زیرا از طرفی نظریات دقیقی مطرح کرده که برای اهل علم کارایی دارد و از طرفی آنها را در قالب ساده‌ای بیان کرده که مفید برای عوام است.

۲- اهمیت موضوع و ضرورت تحقیق

در این زمان که انواع شبهه‌ها در زمینه دین و دینداری مطرح است و هر لحظه اعتقادات مردم در معرض تهاجم دشمنان است - تا آنها را از صراط مستقیم منحرف کنند- باید هرچه بیشتر و بهتر، بحث در زمینه اعتقادات را مطرح کرد و به شیوه‌های مختلف آن را در اختیار مردم قرار داد تا بتوانند با استفاده از این مکتوبات باورهای خود را حفظ کنند.

۳- پیشینه موضوع

به رغم آن که ملا محمد مهدی نراقی یکی از متفکران برجسته شیعه در قرون اخیر می‌باشد و برای ارج نهادن به مقام شامخ علمی او و فرزند بزرگوارشان همایش ملی

برگزار گردیده است، اما کم‌تر منبع مستقلی در زمینه بررسی اندیشه‌های ایشان منتشر شده است. از مجموعه مقالات همایش مذکور که بگذریم، تنها یک کتاب با عنوان «اندیشه سیاسی ملامحمد مهدی نراقی» به قلم محمداکرم عارفی در حوزه علمیه قم تهیه شده است که از سوی انتشارات موسسه بوستان کتاب منتشر شده است. اما در زمینه اندیشه‌های کلامی ایشان تحقیق مستقلی به چشم نخورد.

۴- اهداف تحقیق

نظر به اینکه درصدد بیان آراء کلامی ایشان می‌باشیم؛ در نتیجه:

الف- نظریات ایشان در بُعد کلامی بطور خلاصه و یکجا در دسترس دانش پژوهان قرار می‌گیرد.

ب- برای محققانی که بخواهند بررسی تطبیقی بین نظریات ایشان و سایر اندیشمندان داشته باشند منبعی فراهم می‌گردد.

ج- در حد توان، توجه به استدلال‌های ابتکاری و نو ایشان.

د- ارائه گزارشی از آراء و اندیشه‌های کلامی ملامحمد مهدی نراقی.

ه- فراهم نمودن زمینه مطالعات درباره تاریخ تحولات و تطورات علم کلام.

۵- پرسش‌های تحقیق

سؤال اصلی:

ملا محمد مهدی نراقی در بُعد کلامی چه اندیشه‌هایی دارد؟

سئوالات فرعی:

أ- برای اثبات صانع از چه ادله و چه طرقی استفاده می‌کند؟

ب- آیا می‌شود از برهان معجزه برای اثبات صانع استفاده کرد؟

ج- برای اثبات صفات صانع چه روش‌هایی را به کار می‌گیرد؟

د- نظر ایشان در مورد توحید چیست؟

ه- ایشان با چند دلیل، توحید صانع را اثبات کرده‌اند؟

و- نظر ایشان در مورد نبوت چیست؟

ز- برای اثبات نبوت عامه و خاصه از چه ادله‌ای استفاده می‌کند؟

ح- نظر ایشان در مورد امامت چیست؟

ط- آیا به نظر ایشان امامت از اصول دین است؟

ی- چرا در امامت عصمت شرط است؟

ک- نظر ایشان در مورد معاد چیست؟

و... .

۶- فرضیه‌های تحقیق

طرح فرضیه، مربوط به علوم تجربی است و در مباحث نظری نیازی به فرضیه پردازی نیست؛ لکن اگر به هر حال بخواهیم فرضیه‌ای طرح کنیم به این صورت می‌گوییم: محقق نراقی در علم کلام صاحب نظریه بوده‌اند و ممکن است نسبت به زمان خودشان نوآوری‌هایی در کلام و اعتقادات داشته باشند

۷- پیش‌فرض‌های تحقیق

برخی از پیش‌فرض‌های تحقیق عبارت است از:

اول اینکه مرحوم نراقی صاحب آرائی در علم کلام است.

ثانیا ممکن است بعضی از اندیشه‌های ایشان در علم کلام منحصر بفرد باشد.

۸- روش تحقیق

روشی که در این تحقیق برای تجزیه و تحلیل اطلاعات به کار می‌رود، روش تحلیلی - عقلی است. به عبارت دیگر بر اساس تحلیل و استدلال به توضیح و بررسی آراء و اندیشه‌های ملامحمد مهدی نراقی از خلال آثار او پرداخته خواهد شد.

۹- سازماندهی تحقیق

این پژوهش از طرح تحقیق، کلیات، پنج فصل و نتیجه‌گیری تشکیل شده است. فصل اول به کلیات و مفاهیم می‌پردازد.

فصل دوم به بررسی اثبات صانع می‌پردازد.

فصل سوم صفات صانع را مورد بررسی قرار می‌دهد.

فصل چهارم به بحث درباره نبوت و امامت می‌پردازد.

فصل پنجم اثبات معاد را مورد بررسی قرار می‌دهد.

گفتار دوم: مفاهیم

مفاهیم اصلی این تحقیق عبارت است از: علم کلام و محقق نراقی.

۱- علم کلام

متکلمان و صاحب‌نظران برای علم کلام تعاریف گوناگونی ارائه کرده‌اند، در شرح العقائد، تفتازانی، علم متعلق به احکام اصلی؛ یعنی اعتقادات را «علم التوحید و الصفات» خوانده است.^۱ لاهیجی در گوهر مراد، کلام را «صناعتی که قدرت می‌بخشد

---

۱. سعد الدین تفتازانی، شرح العقائد النسفیة، چاپ اول، قاهره، ناشر مکتبة کلیات الأزهریة، ۱۴۰۷ ق، ص ۹. (و بعد فان مبنی علم الشرائع و الأحکام، و أساس قواعد عقائد الاسلام: هو علم التوحید و الصفات، الموسوم بالكلام. المنحی عن غیاهب الشکوک، و ظللمات الأوهام.)

بر محافظت از شریعت به کمک دلایلی که از مقدمات مسلمة مشهوره تشکیل شده باشد.^۱ تعریف کرده است. در این زمینه شهید مطهری می‌گوید: «علم کلام اسلامی، علمی است که درباره اصول دین اسلام بحث می‌کند به این نحو که چه چیز از اصول دین است و چگونه و با چه دلیل، اثبات می‌شود و جواب شبهاتی که در مورد آن وارد می‌شود چیست؟»^۲

۲- ملامحمد مهدی نراقی

آشنایی با مفاخر و عالمان دین و دانشمندان یک ملت، آشنایی با فرهنگ آن ملت است و دانستن رمز و راز موفقیت آنان در رشد، بالندگی، تهذیب و تکامل انسانها خصوصاً نسل جوان مفید و سازنده است از جمله این عالمان فرزانه ملامحمد مهدی نراقی معروف به «محقق نراقی» است. وی یکی از مجتهدان برجسته در دو قرن دوازده و سیزده هجری قمری است و به لحاظ جامعیت در علوم و فنون و آراستگی به فضایل اخلاقی و صفات ملکوتی از مفاخر و نوابغ علمی عصر خویش بود. کتاب‌های او در علوم عقلی و نقلی بهترین گواه بر عظمت اندیشه و فکر پویا و مواج او است، و در یک کلام باید او را از حکما و فلاسفه، و فقها و مجتهدان بزرگ، و دارای آثار گران‌بهایی دانست که در حد خود کم نظیر است و چهره علمی ایشان آن‌چنان که باید شناخته نشده است.

شرح حال نگاران، محقق نراقی را جامع علوم عصر خود خوانده‌اند و با القابی مانند «خاتم‌الحکماء و المجتهدین» «لسان‌المتألهین» و نظایر آن از او یاد کرده‌اند، ولی متأسفانه از آنجا که بسیاری از آثارش که معیار واقعی شناخت مرتبه فضل و دانش و اندیشه اوست، احیاء و منتشر نشده، ناشناخته مانده است. این در حالی است که بسیاری از آثار محقق نراقی در حوزه فلسفه، کلام، عرفان، ریاضیات، هندسه، نجوم،

۱. فیاض لاهیجی، گوهر مراد، چاپ اول، تهران، نشر سایه، ۱۳۸۳ ش، ص ۴۲.

۲. مرتضی مطهری، مجموعه آثار، ۲۷ جلد، تهران، انتشارات صدرا، [بی تا]، ج ۳، ص ۶۲.

فقه، اصول، اخلاق و ادبیات است و در علوم تفسیر قرآن و علوم حدیث و طب، مهارت بالایی داشت و صاحب نظر بود.^۱

در این رساله برای شناخت بهتری از این اندیشمند فرزانه شرحی مختصر پیرامون زندگانی ایشان را که به قلم استاد علامه حسن حسن‌زاده آملی نگارش شده است را با اندکی تغییر و تلخیص ارائه می‌کنیم:^۲

استاد الکُلِّ فی الکُلِّ، علامه ملا محمد مهدی بن ابی ذرّ نراقی قدس سرّه [حدوداً در سال ۱۱۴۶ قمری در نراق از توابع کاشان پا به عرصه گیتی نهاد]^۳ یکی از نوابع دهر و جامع کلیه فنون علوم، و دائرة المعارفی ناطق، و کتابخانه‌ای بزرگ و متحرک بود. بی‌شک ایشان در تبخّر به جمیع علوم عقلی و نقلی حتی در ادبیات و ریاضیات عالیّه در عداد طراز اول از اکابر علمای اسلام، و در اتّصاف به فضائل اخلاقی و ملکات ملکوتی از نوادر روزگار است.

علامه محقق ملا محمد مهدی نراقی را نراقی اول، و خلف صالحش ملا احمد فاضل نراقی را نراقی ثانی گویند و از هر دو تعبیر به نراقیان می‌شود. [لقب «محقق» غالباً برای ملا محمد مهدی نراقی و لقب «فاضل» برای ملا احمد نراقی استعمال می‌شود.] در محضر مبارک حضرت استاد علامه طباطبائی صاحب تفسیر المیزان تشرف داشتم که از نراقیان سخن به میان آمد، فرمودند: نراقیان هر دو از علمای بزرگ اسلام و ناشناخته‌اند. عمده تحصیلات فاضل نراقی یعنی ملا احمد در نزد پدرش ملا مهدی نراقی بوده است و برخی از تألیفات ملا احمد به مضمون: «الولد سرُّ أبيه» به تبعیت از پدرش ملا مهدی نراقی است. مثلاً پدر در فقه «معتمد» می‌نویسد و پسر «مستند» پدر «تجرید الاصول» در

---

۱. www.naraqi.com

۲. محمد مهدی نراقی، انیس الموحّدین، چاپ دوم، تهران، انتشارات الزهراء، ۱۳۶۹ش، ص ۲۳-۱۱، مقدمه.

۳. <http://www.hawzah.net/Hawzah/Occasions/OccasionView.aspx?LanguageID=۱&OccasionID=۶۸۱۴۳>